

APPENDIX IIA

Cijfers over de verhouding tussen het vrouwelijke en mannelijke in kunst, graven en huizen

Malta

- Er zijn 30 vrouwenbeelden van twintig centimeter tot drie meter in de tempels gevonden. 'Venuskunst'.¹
- Vele minibeeldjes van de godin in de vorm van halskettingen en hangers.
- 23 tempelcomplexen met tempels in de vorm van een dik vrouwenlichaam. Er zijn 50 plaatsen bekend waar tempels gestaan hebben.

Afrika

- 'Venus' verschijnt als oermoeder en icoon in het graf, maar ook op muren, aardewerk en in juwelen.
- 100.000 dolmens.²
- Voorouderverering en grafcultuur.

India

- Megalieten- en voorouderverering bij de Khasi.

Oude steentijd

- Duizenden vulva's gevonden uit 37.000-30.000.
- Alleen in Frankrijk zijn het er al honderd.³
- In Frankrijk zijn er 130 vrouwen-figuren gevonden op rotsen en als mobiele kunst.⁴
- 1000 afbeeldingen van vrouwelijke kunst in paleolithicum.⁵
- Er zijn ongeveer 3000 figurines over uit de oude steentijd.
- Tussen 23.000 en 20.000, de glorie-tijd voor de Venussen uit het Gravetiaan, zijn er meer dan zestig (!) kleine 'Venus'beeldjes met een afmeting tussen de 4 en 22 centimeter gevonden. Sommigen beschouwen vijf en vijftig als vrouwelijk en vijf als mannelijk.⁶ Anderen menen dat het zestig vrouwelijke beelden zijn.⁷
- Er zijn 2000 grotten onderzocht door Marie König. Hierin staat vrouwelijke symboliek centraal.
- 95% van de kunst is dierlijk, 5% is menselijk. Het overgrote deel hiervan is vrouwelijk.⁸ Op de 'Venus'beeldjes vind je veel overeenkomende vrouwelijke symbolen (*hoofdhouding, naaktheid, rode oker, rituele houdingen rond vruchtbaar zijn, zwanger worden, baren en voeden*).

Voorouderverering:

- De doden worden vanaf de vroegste tijden in het midden-paleolithicum bij de levenden begraven en wel onder de vloer van de bewoonde grot.⁹
- Vrouwen brengen als voedselverzamelaars en jaagsters op klein wild gemiddeld zo'n *drie kwart* van het dagelijkse rantsoen binnen.¹⁰ Zij verzorgen het leeuwendeel van het voedsel.

Turkije

- In Hacilar heeft men fragmenten van *honderd en negen* vrouwenbeeldjes gevonden uit 5750-5000.¹¹ Er zijn *zes en zeventig* volledige vrouwenbeeldjes teruggevonden.¹² Er zijn geen mannenbeeldjes gevonden.
- In Catal Hüyük zijn vijftig kleine beeldjes gevonden.¹³ Er zijn drie en dertig vrouwen en acht 'losse' mannelijke 'godenbeelden', waaronder twee met duidelijke *baard*.¹⁴ De andere beeldjes betreffen jonge mannen of kinderen.¹⁵
- Een geliefd thema in Hacilar is de moeder die staat en haar borsten toont; er zijn zes en twintig exemplaren, dat is een verhouding van één op drie.¹⁶
- Er zijn honderd fresco's gevonden.
- Na 5800 worden de jachttafelen niet meer overgeschilderd. Volgens Mellaart verdwijnen daarna de mannelijke beelden uit de cultus. In de kleine kunst zijn er geen mannenbeeldjes meer boven de zesde verdieping, dus na 5800.¹⁷ Deze tendens zet later zich voort in Hacilar, waar in de pottenbakkers-ateliers vanaf 5700 helemaal geen mannenbeelden meer gemaakt en in gebakken worden. Het jagen verdwijnt naar de achtergrond en de (vroeg) landbouw staat centraal.

Voorouderverering:

- Er zijn 400 doden gevonden. Men kent de excarnatie-riten, de doden worden door gieren ontvleesd en daarna in de platforms van de huizen begraven. Men zit en slaapt op de doden.
- Van de vierhonderd skeletten zijn er slechts elf met rode oker besprenkeld. Dit rode gezelschap is dus een bijzondere groep. Men ligt in een heiligdom.¹⁸ Één man is met rode oker besprenkeld.¹⁹ Het zijn vrijwel allemaal vrouwen.²⁰ Dit zijn twee belangrijke aanwijzingen dat een speciale groep vrouwen een prominente plaats in de stad bekleedt. Volgens Mellaart zijn de rode dames *priesteressen* geweest.²¹
- Er is een enorme ruimte waar slechts één vrouw in een uitzonderlijk rijk graf begraven ligt. Zij is met de grootste zorg begraven en onder juwelen bedolven.²² Op de wand boven het platform waar ze begraven ligt, is een fresco van achttien meter aangebracht. Men heeft een vulkaanuitbarsting geschilderd.²³ Hierna hebben de mensen zich in Catal Hüyük gevestigd. Op de voorgrond zie je hoe zij in een lange karavaan van de actieve vulkaan wegvlugten en verderop een stad bouwen. Het fresco zou de stichting van de stad in beeld brengen. Onder het fresco heeft men haar begraven die hierbij betrokken was. Zoals elders moet hier volgens Mellaart een verband zijn tussen graf en schildering erboven.²⁴ Het is mogelijk dat men in deze stad, in dit heiligdom en in dit graf *de stammoeder* gevonden.
- Kinderen worden bij de moeder begraven. Dit duidt op matrilineaire afstamming en matrilocale leefgewoonten.

Oude Europa

- Er zijn 1000 figurines uit de Vinca cultuur over.
- In ongeveer drie duizend opgravingplaatsen zijn ongeveer *dertig duizend* kleine maar *gave* sculpturen van klei, marmer, kristal, koper en goud gevonden. Op dit moment is deze schat over zo'n honderd musea in de Balkan en Centraal-Europa verspreid.²⁵ Buiten die dertig duizend *volledige* sculpturen zijn er fragmenten van *honderd duizend* exemplaren gevonden.²⁶ Het gaat om grote hoeveelheden ritueel vaatwerk, altaren, vazen en potten, zegels, reliëfs op wanden, fresco's, inscripties, hele tempels en wel honderd *miniatur tempels*.
- Van die honderdduizend fragmenten en dertigduizend beeldjes, van alle symboliek is slechts *twee tot drie procent* mannelijk.²⁷

Voorouderverering:

- In de vroegste periode begraven de oude Europeanen *binnen* de gemeenschap, *in* de huizen en de tempels. Zij kennen excarnatie-riten. De doden liggen op platforms voor ze ontvleesd worden.
- De skeletten onder de Oudeuropese huizen tonen twee dingen aan: als eerste zijn het bijna altijd *vrouwen* en ten tweede zijn het bijna altijd *oudere vrouwen*. Het moeten vrouwen zijn die het hoofd van de familie en de clan zijn.²⁸
- Wanneer men na 5000 v. Chr. overgaat op het ter aarde bestellen in kerkhoven *buiten* de stad, dan genieten de oudere overleden vrouwen ook *hier* bijzondere status. Met name de vrouwengraven uit de LBK- en de Lengyel-culturen zijn zeer rijk.²⁹ Hier en overal elders in het Oude Europa blijkt hun verbinding met familie en tempel. Je vindt er een hoge concentratie symbolische voorwerpen, waaronder *figurines*.
- Er is bloedgroep-onderzoek uitgevoerd op de skeletten van mannen, vrouwen en kinderen die in latere periodes op begraafplaatsen *buiten* het dorp ter aarde besteld worden. *Imre Lengyel* heeft dit onderzoek heeft uitgevoerd. Hij kiest voor zijn onderzoek bepaalde kerkhoven uit die in de naar hem genoemde Lengyel-cultuur in Hongarije liggen. De *volwassen vrouwen en kinderen* blijken tot *dezelfde* bloedgroep te behoren, de volwassen mannen niet.

Samenlevingsvorm:

- Deze familierelatie duidt op een matrifocale en matrilineaire samenleving. Moeder en dochters wonen op één plaats samen en blijven dit doen na het huwelijk van de dochters. *De dochter erft het land en het bezit van de moeder*. De jonge mannen verlaten hun eigen familie en trouwen in een matrilineaire familie in.³⁰
- De vroege boeren bouwen 'grootfamilie-huizen'.³¹ Het zijn zeer lange huizen, die een lengte kunnen bedragen van vijf en veertig meter. De breedte wisselt van zes tot zeven meter. Archeologisch onderzoek in zeven en dertig culturen toont aan dat wanneer dochters na hun huwelijk bij hun moeder blijven wonen, zij grote huizen zullen bouwen en bewonen.³² De grote huizen beslaan minimaal 55 vierkante meter en zijn gemiddeld 80 vierkante meter, terwijl in patrilokaal georganiseerde samenlevingen het huis kleiner is en gemiddeld 30 vierkante meter beslaat. Groot-familie huizen die duiden op een matrifocale samenleving vind je heel dicht bij huis bij Elsoo, Sittard en Geleen.³³ Maar ze zijn niet alleen binnen *Europa* en in *Klein-Azië* verspreid; je vindt ze ook daarbuiten. Antropologen die onderzoek deden onder de indianenstam der *Irokezen* in Noord-Amerika ontdekten hier de lange huizen.³⁴ Ook Irokezen kennen in hun cultuur tal van matriarchale kenmerken. Je ontdekt de grote huizen bij volkeren in het verre oosten. Deze huizen zijn daar ook wel 'moederhuizen' genoemd.³⁵ Het is een wereldwijd verschijnsel dat één van de kenmerken is van matriarchale culturen.
- Het ligt meer voor de hand dat moeders en getrouwde dochters bij elkaar blijven wonen dan vaders en zonen. De laatsten zijn bezig met de jacht en zusters doen gemakkelijker met elkaar het werk binnens- en buitenshuis dan vreemde echtgenotes van mannen, die slechts aangetrouwde familie van elkaar zijn.³⁶
- Aan te nemen valt dat het in de nieuwe steentijd de vrouwen zijn geweest die naast hun gezamenlijke werk op het land voor het vee gezorgd hebben. De mannen blijven jagen. Wij hebben in de Europese dorpen uit de nieuwe steentijd botten van wild en vee gevonden. Ongeveer een derde van het vlees moet afkomstig zijn geweest van de jacht, zo tonen opgravingen aan.³⁷ Dat betekent dat twee derde van de vleesproductie zelf gefokt is. Voeg daarbij het plantaardige voedsel dat vrouwen in ploegen op de eerste akkers oogsten, dan kun je met recht stellen dat vrouwen een groot deel van 'het brood op de plank' verzorgen.

Egypte

- Petri onderzoekt in Egypte begin 20^e eeuw 15.000 graven uit de prehistorie. En vindt zoals gezegd vele met name vrouwelijke figurines.
- Pre- en vroeg-dynastieke periode: onder de diergoden vinden we een *meerderheid* van godinnen.³⁸
- Veel vroege beeldjes tonen tatoeages en dikke uitstekende billen of staetopygie. De meerderheid is vrouwelijk.

Mesopotamië³⁹

- In prehistorisch Mesopotamië is mannelijke kunst aanvankelijk zeldzaam.⁴⁰
- Zagros bergen 9000-7000 v. Chr.⁴¹

- Jarmo 7000-6000 in Jarmo, een vallei in noord-Irak waar men al vroeg landbouw bedrijft, vindt men tussen 7000 en 6000 v. Chr duizenden kleifiguurtjes. Het gaat om dieren en mensen. Vele van de ruwe met de hand uit klei gevormde beeldjes uit 6750 v. Chr. (!) zijn vrouwelijk
- Hassuna cultuur 6500-5500 v. Chr
- Samarra cultuur 6000-5500 v. Chr.
- In de Halaf-cultuur komen wij honderden godinne-figuurtjes tegen uit 5500-4800
- Oebaid 5800-4000
- Oeroek 4000-3100
- Tempel van Tell Brak met *duizenden* stenen 'oog-godinnen' uit 3300 v. Chr. Het feit dat sommigen een baby vasthouden, is volgens deskundigen hét bewijs dat de 'idolen' 'moedergodinnen' zijn.⁴² De verering van de 'ooggodin', een bewerkte steen met een paar ogen, komt niet alleen hier maar over een groot gebied, van Ierland, Frankrijk, Spanje, de Canarische eilanden via Afrika tot in Mesopotamië voor.⁴³

Vooroudervering:

- In de Hassuna-cultuur van rond 6500 v. Chr. is het graf van een belangrijke vrouw ontdekt. Zij is met rode oker bedekt. Zij is bedolven onder schelpen en parels. De opgraving maakt duidelijk dat deze vrouw een functie heeft in de stam en de religie van die stam. Zij is een stammoeder en priesteres. In andere culturen komen nog enkele van dit soort belangrijke vrouwengraven voor.⁴⁴
- Men begraaft de doden ook later en meer naar het zuiden *onder* de huizen. Men legt onder het huis een 'familie-mausoleum' aan.⁴⁵ Men vereert de voorouders.⁴⁶ Ieder huis heeft een altaar met een huisgodin en huisgod. Hun figurines worden in de fundamente van het huis begraven.⁴⁷

Samenlevingsvormen:

- Het voorkomen van het grote huis is het bewijs dat niet één kerngezin maar meerdere gezinnen in één huis met elkaar samenwonen. Dit betekent dat de grootfamilie onder leiding staat van de moeder en haar dochters.⁴⁸ Grote huizen komen in al de prehistorische culturen voor. De bouwstijl wordt vanuit Noord-Mesopotamië mee naar het zuiden genomen en komt later terug in de tempelbouw.

Kreta

- De vroegste figurines stammen uit de steentijd en zijn vrijwel uitsluitend vrouwelijk.⁴⁹
- In de Minoïsche kunst geeft het vrouwelijke de toon aan.⁵⁰
- In de voor-Helleense fase zijn er meer diergodinnen dan goden.⁵¹
- Ook de cultuur op de eilandengroep de Cycladen, tussen Kreta en de Peloponnesus gelegen, vertoont dit beeld. Er is veel meer vrouwelijke dan mannelijke kunst.
- In Athene is er een ultra modern museum dat een unieke collectie Cycladische 'idolen' herbergt.⁵² Er zijn 350 voorwerpen uit de periode 3200- 200 v. Chr. De kunst is overwegend vrouwelijk.

Voorouderverering:

- Doden worden ook op Kreta aanvankelijk *onder* de huizen begraven.⁵³

Israël

- De oudste landbouwculturen vanaf 12.000 v. Chr. Men vereert een of twee grote vrouwenfiguren.
- Vanaf 10.000 v Chr is er de Natufische cultuur.
- Ook in Jericho en Beidha ontstaan culturen. Rond 6500 v. Chr vinden wij pleister- en kleifiguren, waaronder veel vrouwelijke.
- Rond 6000 vinden we putten met hierin graven in Ain Gazal.
- De overleden familie wordt soms onder het huis begraven.⁵⁴

- Men heeft onder de welhaast ontelbare hoeveelheden beeldjes van terracotta, metaal of steen *weinig* mannelijke goden gevonden.⁵⁵
- Net zoals overal elders vinden wij in de steentijd in Kanaän en het latere Palestina een grootschalige productie van vrouwenbeeldjes. In de literatuur wordt vermeld: *een mannelijke pendant van deze grote verscheidenheid aan vrouwenfiguren uit leem en klei bestaat er niet. Zij vormen in de volgende millennia (!!!) de grootste constante in de iconografie van Palestina.*⁵⁶ Dus niet alleen in steentijd maar ook later in kopertijd, brons- en ijzertijd is de productie van deze vrouwelijke kleinkunst doorgegaan.
- Tot de oudste afbeeldingen hoort het type van de naakte godin. Dat type komt het eerst op in Mesopotamië en Syrië vanaf 3000 v. Chr.⁵⁷
- Onder de acht verschillende standaardhoudingen wordt de naakte godin het meest afgebeeld.⁵⁸
- De oudste afbeeldingen van de naakte godin uit Kanaän verschijnen op hangers of plakken. Zij dateren van rond de 1600 v. Chr.⁵⁹
- Op de hangers is de godin afgebeeld met het typische Hathorkapsel (staat symbool voor baarmoeder), borsten, navel en schaamstreek. De naakte godin in Israël is geënt op oudere modellen van de burenen.⁶⁰
- In de loop van het tweede millennium verschuift het accent van moedergodin Asjera naar dochter Anat. Zij vormt een koppel vormt met haar partner, de weergod.⁶¹
- Men inventariseerde ál de gevonden kleine *metalen* figurines en plakettes uit Kanaän in de periode 3000-1000 v. Chr. De meesten dateren van de midden brons-periode tussen 2000-1500 v. Chr. De conclusie is dat er in de periode tussen 2000 en 1500 v. Chr. in het gebied, dat het huidige Syrië, Libanon en Israël (en ook Cyprus) beslaat, een cultus bestaat rond een vruchtbaarheidsgodin en een smijgende partner in een aanvallende houding.
- Zij vormen een koppel en delen op verschillende plaatsen een tempel, de dubbeltempel. Dit patroon zet zich voort tot aan de ijzertijd (1000 v. Chr.)⁶² Daarna gaan ze apart wonen.
- De godin heeft een partner. Hij smijt met donder en bliksem.
- In de ijzertijd zijn er in Juda en Israël in de negende en eind achtste eeuw v. Chr. ‘massieve pilaarfigurines’⁶³ Het gaat om een naakte vrouw. Zij houdt haar borsten vast. Het lichaam is geboetseerd als een zuil of pilaar. Het gaat om een godin. Ze staat op dieren, draagt hoorns of een hoofddeksel en is soms in het gezelschap van een duif.⁶⁴
- Men vindt ze in veel huizen. ⁶⁵ Men komt tot de volgende cijfers: In ongeveer de helft van de huizen in Tel Be’er Sheva en in ruim drie-kwart van de huizen in Tell Beit Mirsim is er een massieve pilaarfigurine van de naakte godin opgegraven.⁶⁶ Hetzelfde schijnt voor andere vindplaatsen te gelden.⁶⁷ De pilaarfigurines blijken dus buitengewoon populair te worden.⁶⁸
- In de koningstijd tussen 1000 en 587 v. Chr. zijn er duizenden figurines gevonden. Men heeft onder de welhaast ontelbare hoeveelheden beeldjes van terracotta, metaal of steen *weinig* mannelijke goden gevonden.⁶⁹
- Verreweg het meest komt de godin in terrakotta voor. De rode aarde is een goedkoop materiaal dat makkelijk voorhanden is. Vrouwen maken hun vruchtbaarheidsbeeldjes met de hand.
- Tussen 700 en 600 v. Chr zijn er ongeveer 3000 pilaarfiguurtjes of vrouwelijke terracotta’s gevonden. Het merendeel toont sterk geaccentueerde borsten.
- Alleen al in Jeruzalem zijn tussen 700 en 600 v. Chr. tweeduizend stuks gevonden. Na de ballingschap wordt de beeld-cultus verboden.

-
1. Christina Biaggi, ‘The significance of the nudity, obesity and sexuality of the Maltese Goddess Figures’, in Anthony Bonanno: *Archeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean: papers presented at the First International Conference on Archaeology of the ancient Mediterranean*, University of Malta, 2-5 September 1885, 131-140.
 2. Brett, Fentress, *The Berbers*, 17 geven een duidelijke kaart uit G. Camps, *Aux origines de la Berberie: Monuments et rites funéraires protohistoriques*. Délégation Générale en Algérie, Parijs, 1962.
 3. Baring, Cashford, *The Myth of the Goddess*, 12.

4. Baring, Cashford, *The Myth of the Goddess*. Evolution of an Image, 6; Shlain, *The Alphabet versus the Goddess*, 30.
5. Sharukh Husain, *De Godin*, 12.
6. Neumann, *The Great Mother*, 95.
7. Ehrenberg, *Women in Prehistory*, 66.
8. Claire Bellier, Pierre Cattelain, Peter van der Plaetsen, *De Vrouw in de Prehistorie*, 27: 5 % van de kunst is menselijk, 'binnen deze beperkte groep bestaat het overgrote deel van de afbeeldingen uit vrouwenfiguren'.
9. Levy, *The Gate of Horn*, 6.
10. Adrienne Zihlmann, Nancy Tanner, 'Woman in evolution: innovation and selection in human origins'. *Signs* I, 3 (1970); Margareth Ehrenberg, *Women in Prehistory*, 50, 80 meldt dat dit onderzoek bij de !Kung is uitgevoerd. Hier verzamelen vrouwen tussen de 60 en 80 % van het voedsel; Badinter, *De een is de Ander*, 36-38: in dit soort culturen wordt 75% van het voedsel verzameld door vrouwen. Zij zoeken wortels, wilde vruchten, noten en bessen en jagen op klein wild in de omgeving van het kamp. In een uur tijd kun je zo'n 240 calorieën voedsel verzamelen. Met jagen verwerf je gemiddeld zo'n 100 calorieën per uur. Dit heeft te maken met het feit dat je niet altijd wat vangt als je jaagt. Je macht is afhankelijk van bijdrage in voedselvoorziening; vlees vormt klein aandeel; het leeuwendeel is plantaardig.
11. Mellaart, *Excavations at Hacilar*, vol 1, Statuettes and Figurines Hacilar I, 184 geeft lijst van beeldjes en fragmenten.
12. Mellaart, *Excavations at Hacilar*, vol 1, Statuettes and Figurines Hacilar I, 178 geeft overzicht van verspreiding van de 76 beeldjes over de huizen.
13. Mellaart, *Catal Hüyük*, 181.
14. Mellaart, *Catal Hüyük*, 148 een godin met man; een groep van vier figuren waarvan er twee mogelijk verbonden zijn in een ritueel huwelijk vind je in een heiligdom op niveau VI A kamer 30; Mellaart, *Catal Hüyük*, 203 een godin met zoon niveau VI A kamer 10, pl 73-76.
15. Mellaart, *Excavations at Hacilar*, I, 171.
16. Mellaart, *Excavations at Hacilar*, vol 2 beeld 152 figuur 245, b 314 f 243, b 323 f 246 nr 2, b 324 f 242, b 485 f 213, b 486 f 192, b 507 f 208, b 509 f 199b, b 508 f 195, b 509 199b, b 513 f 194, b 522 f 206, b 514 f 204, b 515 f 207, b 522 f 206, b 508 f 195, b 534 f 199a, b 536 f 200b, b 539 f 196, b 569 f 205, b 571 f 198, b 577 f 197, b 585 f 200a, en de drie slankere vrouwen die de borsten vasthouden en fragmenten.
17. Mellaart, *Catal Hüyük*, 176, 181.
18. Mellaart, *Catal Hüyük*, 79 'It is therefore a possibility to be borne in mind that red-ochre burials only took place in sanctuaries'; Mellaart, *Catal Hüyük*, 225: de schedel is niet getrepaneerd. Zij hebben geen gewelddadige dood gehad.
19. Mellaart, *Catal Hüyük*, 207.
20. Mellaart, *Catal Hüyük*, 207; *Goddess from Anatolia*, I, 206.
21. Mellaart, *Catal Hüyük*, 79 er is nog een groep vrouwen die voor deze functie in aanmerking komt. Dat zijn de dames die niet met rode oker het graf ingaan maar met spiegels van obsidiaan. Dit is hard vulkanisch glas dat vrij zeldzaam is. Ook hier bestaat er hoewel minder dan bij de rode dames een verbinding met het heiligdom. In beide gevallen kan het volgens Mellaart om priesteressen.
22. Gimbutas, *The Living Goddesses*, 113.
23. Ates, *Mythology and Symbols*, 106 fig 104 voor duidelijke afbeelding; Mellaart, 'De Pre-Urbane Periode in Azië', *Geïllustreerde wereldgeschiedenis van de archeologie*, 363-376, zie afbeelding van fresco op niveau VII op 374.
24. Mellaart, *The Goddess from Anatolia*, II, 21.
25. Gimbutas, "Figurines of Old Europe (6500-3500 BC)", Valcamonica Symposium '72. Actes du Symposium, 119.
26. Gimbutas, *The Living Goddesses*, 4.
27. Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 175.
28. Gimbutas, *The Living Goddesses*, 113.
29. Gimbutas, *The Living Goddesses*, 115.
30. Marija Gimbutas, *The early Civilizations of Europe. Monograph for Indo-European studies* 131. Los Angeles, 1980, hfdst 2; Gimbutas, *The Living Goddesses*, 116; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 56.
31. *Geïllustreerde wereldgeschiedenis van de archeologie*, 105.
32. Melvin Embers, 'An Archaeological indicator of matrilineal versus patrilineal residence', *American Antiquity* 38, 177-82 constateert op grond van statistisch onderzoek in 37 matrilineale samenlevingen dat de familie-structuur en de positie van de vrouwen zich weerspiegelt in de grotere omvang van het huis; John Whiting en Barbara Ayres, 'Inferences from the shape of dwellings'. *Settlement Archaeology*, K. Chang ed., Palo Alto, 1968; Ehrenberg, *Women in Prehistory*, 94.
33. Alasdair Whittle, 'The first Farmers', *The Oxford Illustrated History of Prehistoric Europe*, 157-58, Andrew Sherratt, 'The transformation of Early Agrarian Europe: The Later Neolithic and Copper Ages, 4200-2500', *The Oxford Illustrated History of Prehistoric Europe*, 176.
34. Ehrenberg, *Women in Prehistory*, 98; French, *Een vrouwelijke geschiedenis van de wereld*, 32; Göttner, *Das Matriarchat*, II, 2, 104.
35. Göttner, *Das Matriarchat*, II, 1, 151 noemt Minangkabau en geeft foto's.

36. Ehrenberg, *Women in Prehistory*, 96-7: Voorbeelden van culturen die grote huizen kennen zijn de Linear Pottery-cultuur en haar opvolgers de Lengyel, Rossen en Tripolye culturen (95). Grafinhoud toont dat er weinig verschil is tussen mannen en vrouwen in de Linear Pottery cultuur (97); vestigingen uit de Tisza en Vinca-culturen zijn gebouwd in grote huizen.
37. S. Milisauskas, *European Prehistory*, Londen, 1978, 71; Ehrenberg, 93 n.20.
38. Murray, *The Splendour that was Egypt*, 124.
39. Voor chronologisch overzicht zie Jeremy Black en Anthony Green, *Gods, Demons and Symbols*, 22; zie voor kort overzicht Mesopotamische beschavingen Joke en Ko Lankester, *Encyclopedie van Westerse Goden en Godinnen*, 28.
40. Joan Oates, "The baked Clay Figurines from Tell Es-Sawwan", *Iraq* 28/2 (1966), 151 mannelijke beeldjes zijn zeldzaam in Mesopotamië, Anatolië en Iran; Joan Oates, "The Background and Development of Early Farming Communities in Mesopotamia and the Zagros". *Proceedings of the Prehistoric Society* 39 (1973), 147-181.
41. De Shong Meador, *Inanna*, 24.
42. Jeremy Black en Anthony Green, *An Illustrated Dictionary. Gods, Demons and Symbols*, Londen, 2003, 79-80 onder 'eye and eye-idols' met afb.
43. Crawford, *The Eye Goddess*, h II Syria 23-28: zij maken deel uit van de verering van Ishtar, de naam van Inanna in gebieden meer naar het noorden; *Mesopotamia*, British Museum Press, Londen, 1991, met afb. op 25; *The Archaeology of Syria*, Cambridge World Archaeology, 185-190; *Wereldatlas van de Archeologie*, 401.
44. De Shong Meador, *Inanna, Lady of the Largest Heart*, 26.
45. Kramer en Wolkstein, *Inanna, Queen of Heaven and Earth*, 121.
46. Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 3; C.J. Bleeker, *De Moedergodin in de Oudheid*, 36.
47. Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 104.
48. De Shong Meador, *Inanna, Lady of the Largest Heart*, 26.
49. Nilsson, *Minoan-Mycenaean Religion*, 289.
50. Pomeroy, *Goddesses, Whores...*, 15.
51. Suys-Reitsemá, *Helleense Mythos*, 2, 39.
52. Koster, *Athene en de Peloponnesos*, 116 gebruikt benaming 'idolen'. De beelden variëren in lengte van 10 centimeter tot 1,5 meter.
53. Nilsson, *Minoan-Mycenaean Religion*, 325, 328 n. 80 verwijst naar Frazer, *The Golden Bough* 3^e dr, V, 84 waar hij stelt dat deze gewoonte uit Afrika stamt.
54. Van der Toorn, *Family Religion*, 60 (Babylonië); Pepe Rodríguez, *God is als vrouw geboren*, 111 vermeldt vindplaatsen in Jericho, waar 'de ontvoerde lichamen van dode familieleden onder de huizen begraven werden, terwijl de schedel – losgemaakt van de romp en met de gelaatstreken van de overledene gereproduceerd met gips, klei en verf, in een speciaal daarvoor bestemde nis werd gelegd'.
55. O. Keel en C. Uelinger, *Göttinnen, Götter und Gottessymbole*. Freiburg, 1992; Braulik, *Der eine Gott und die Göttin*, 116 n. 56.
56. Silvia Schroer, *Bijbel in Vrouwelijk Perspectief*, 112.
57. A. Parrot, *Le Trésor d'Ur*. Mission archéologique de Mari IV, Parijs, 1968, Pl. V; W. Ortmann, *Die Alte Orient*, (PKG 14), Berlijn, 1975, 39 b; Winter, *Frau und Göttin*, 102 n. 34; 117 n. 133; 173 n. 428.
58. Winter, *Frau und Göttin*, 96 n. 3: in Tell Zipor vond men 53 vrouwen- en 34 mannen-beeldjes van terrakotta.
59. Negbi, *Canaanite Gods in Metal*, pl. 43 nr 1600; Winter, *Frau und Göttin*, 100 n. 21.
60. William D. Dever, 'The Contribution of Archeology to the Study of Canaanite and Early Israelite Religion', *Ancient Israelite Religion*, 226.
61. Winter, *Frau und Göttin*, 130; Negbi, *Canaanite Gods in Metal*, 140-1.
62. Negbi, *Canaanite Gods in Metal*, 141-2; dubbeltempels in Oegarit, Byblos, Hazor, Beth-shean en Megiddo.
63. Holladay, "Religion in Israel and Judah under the monarchy", *Ancient Israelite Religion*, 275; Winter, *Frau und Göttin*, 106 de naakte vrouw als geheel verdwijnt meer en meer van het toneel vanaf 1000 v. Chr.
64. Winter, *Frau und Göttin*, 192 op een stier zie afb 73, 135, 136; op leeuw zie afb 59, 97, 166; op steenbok zie afb 83; op ezel zie afb 77.
65. Engle, *Pillar Figurines of Iron Age and Asherah/Asherim*, 1979.
66. Holladay, "Religion in Israel and Judah under the monarchy", *Ancient Israelite Religion*, 276 van de 958 vrouwenbeeldjes die men inventariseerde in de tijd na 1000 v. Chr. zijn er 570 van hetzelfde type van de massieve pilaarfigurine. Hij stelt vast dat de dominantie van de pilaar-figurines in vergelijking met andere voorwerpen indrukwekkend is; Vriezen, *Eén God Alleen...?*, 51; Schroer, *De Bijbel in Vrouwelijk Perspectief*, 116; Winter, *Frau und Göttin*, 96 van de 294 figurines die Pritchard in 1943 in Israël opgraafte, betreffen 48 pilaarfigurines.
67. Vriezen, *Eén God Alleen...?*, 51.
68. Winter, *Frau und Göttin*, 107.
69. Braulik, *Der eine Gott und die Göttin*, 116 n. 56 waarin hij verwijst naar O. Keel en C. Uelinger, *Göttinnen, Götter und Gottessymbole*. Freiburg, 1992.